

Cultuurlandschap en stedenbouw in balans?

JAAP EVERT ABRAHAMSE
EN HENK BAAS

Onlangs verscheen de *Erfgoedbalans 2009*, een publicatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.* De Erfgoedbalans moet deel gaan uitmaken van de beleidscyclus van de rijksoverheid en past bij de groeiende aandacht – bij de overheid maar ook in de maatschappij – voor beleidsverantwoording. Erfgoed en de zorg daarvoor vanuit de overheid staan immers niet op zichzelf. Een aanzienlijk deel van de maatschappij is, direct of indirect, betrokken bij het erfgoed en draagt bij aan de instandhouding ervan.

Over de effecten van het erfgoedbeleid is te weinig bekend om een zinnige politieke en maatschappelijke discussie te kunnen voeren. Er zijn te weinig onderbouwde gegevens om het beleid op een evenwichtige manier te kunnen evalueren en aan te passen op basis van rationele argumenten. De overheid heeft de verantwoordelijkheid om deze objectieve gegevens te genereren, gegevens die inzicht geven in de effecten van het beleid en in de stand en staat van het erfgoed. Ze heeft ook de verantwoordelijkheid om deze gegevens voor iedereen inzichtelijk en beschikbaar te maken. Alleen dan is het mogelijk om een reële discussie te voeren en uitspraken te doen over de effectiviteit van het beleid. Dit was de reden voor het opstellen van de Erfgoedbalans.

Dit artikel geeft niet de gehele thematiek van de Erfgoedbalans weer, maar is toegespitst op de grotere landschappelijke en stedelijke structuren, die de traditionele objectzorg in schaalniveau overstijgen: de thema's stedenbouw en landschap. Hieronder brengen we een aantal overzichten met betrekking tot het historisch cultuurlandschap, de landschapsarcheologie en de historische stedenbouw bij elkaar, gebaseerd op en deels afkomstig uit de Erfgoedbalans 2008. Hierbij worden twee hoofdstukken uit de balans over het voetlicht gebracht, namelijk *voorraad* en *kennis*, twee aspecten die een bredere bekendheid onder de lezers van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* verdienen. Immers, zij vormen de groep die met name betrokken is bij het kennisaspect. We besluiten dit artikel dan ook met een oproep.

VOORGESCHIEDENIS

In 2002, tien jaar na het sluiten van het Verdrag van Valletta, verscheen de *Archeologiebalans* (www.archis.nl/aB2002). Deze gaf op nationaal niveau een overzicht van de stand van zaken in de archeologie en de archeologische monumentenzorg. Hierbij werd ingegaan op vragen over archeologische verwachtingen en waardering, het effect van bouwplannen op het bodemarchief, de staat waarin archeologische monumenten zich bevinden, maar ook wat de archeologie de samenleving kan bieden en omgekeerd: wat de samenleving verwacht van de archeologie als discipline. De balans was tevens bedoeld als nulmeting voor de monitoring van het effect van het archeologisch beleid op het bodemarchief zelf, maar ook op bevoegdheden en competenties in het veld en de kennisontwikkeling. Een van de factoren hierbij was het in werking treden van de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg (Van Dockum en Lauwierier, 2004).

De archeologiebalans stond niet op zichzelf, maar was het resultaat van een lange periode waarin de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) heeft gewerkt aan overzicht en synthese binnen het archeologische vakgebied. Al in 1982 was een grote studie verschenen naar de effecten van stadsvernieuwing en andere ruimtelijke ingrepen op het bodemarchief in 197 oude binnensteden (Van Es, Poltermans, Sarfatij en Sparreboom). In 1988, bij het veertigjarig bestaan van de ROB, verscheen *Archeologie in Nederland: de rijkdom van het bodemarchief* (Van Es, Sarfatij en Woltering), waarin het bodemarchief op landelijke schaal

geperiodiseerd in kaart was gebracht. Ook in dit boek kwamen beheer en ontsluiting van kennis als onderwerp aan de orde. De Archeologiebalans 2002 was niet alleen vakinhoudelijk onderdeel van een al eerder in gang gezette beweging, maar ook van een breder maatschappelijk verschijnsel, waarvan de eerste *Milieubalans* (www.milieubalans.nl) uit 1998 een uiting was: het uitbrengen van een feitelijk verslag van de stand van zaken met een signalerende en agenderende functie.

In 2006 zijn de ROB en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) samengevoegd tot de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Met deze bredere organisatie is ook de thematiek van de balans sterk uitgebreid: de RACM heeft onlangs de Erfgoedbalans 2009 uitgebracht als opvolger van de Archeologiebalans 2002. In grote lijnen worden de drie hoofdonderwerpen van de 'nieuwe' rijksdienst behandeld: gebouwd erfgoed, cultuurlandschap en archeologisch erfgoed. Na een algemeen inleidend hoofdstuk over erfgoed en erfgoedzorg volgen hoofdstukken over de voorraad en de staat van het erfgoed. Het vierde hoofdstuk gaat over kennis en kennislacunes, het vijfde over publiek en educatie. Daarna volgt een hoofdstuk over ruimtelijke ontwikkelingen en een over beleid. In het laatste hoofdstuk komen enkele specifieke actuele thema's aan de orde, zoals de effecten van het verdrag van Malta, Belvedere, herbestemming en instandhouding en de financiering daarvan. De balans sluit af met een atlasdeel, waarin per provincie een aantal thema's in kaarten is weergegeven.

DE RACM EN HET CULTUURLANDSCHAP

Het cultuurlandschap is binnen de samengevoegde rijksdiensten een nieuw werkveld. Daarmee kwam voor de historische geografie een oude wens in vervulling¹. Weliswaar zijn er altijd historisch-geografen bij 'de oude rijksdiensten' in dienst geweest, maar tot een eigen 'erfgoed domein' was het nooit gekomen. Met de

introdactie van de term cultuurlandschap in de naam werd het noodzakelijk voor de RACM om haar rol ten aanzien van het cultuurlandschap nader te definiëren. Immers, de beleidsmatige verantwoordelijkheid voor het gehele cultuurlandschap ligt bij het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Hoewel dit proces feitelijk nog steeds voortduurt, kunnen al wel enkele contouren worden getekend.

Allereerst ten aanzien van de definitie van cultuurlandschap. De RACM hanteert de definitie *het door menselijk denken en handelen bepaalde en gevormde deel van de Nederlandse ruimte*. Bij landschap denken we in eerste instantie aan het zichtbare landschap, maar voor de RACM is ook het ondergrondse deel van de ruimte onderdeel van het landschap. Hier liggen de relaties met archeologie en aardkunde. Ook water maakt deel uit van de definitie: het maritieme landschap. Ten slotte rekent de RACM zowel het stedelijke als het landelijke gebied tot het cultuurlandschap.

Het cultuurlandschap is letterlijk en figuurlijk tussen de A (archeologie) en de M (monumenten) ingezet, dat wil zeggen dat het voor de RACM daadwerkelijk de verbinding vormt tussen de andere erfgoeddisciplines. Binnen de RACM is een aparte afdeling ingericht die daaraan vorm en inhoud moet geven: 'landschappelijk en stedenbouwkundig onderzoek'. In deze afdeling zijn drie historisch-geografen werkzaam, twee architectuurhistorici, twee landschapsarcheologen, een dendrochronoloog, een paleobotanicus, een historisch-kartograaf, een fysisch-geograaf en een geodeet. De afdeling staat onder leiding van landschapsarchitect Sim Visser.

Veel van de ambities die de RACM heeft geformuleerd, zullen gestimuleerd door deze afdeling moeten worden waargemaakt, uiteraard samen met andere afdelingen binnen de RACM, maar ook met externe partners. Hierbij moet gedacht worden aan andere ministeries en overheden, maar ook aan universiteiten, onderzoeksinstellingen en maatschappelijke orga-

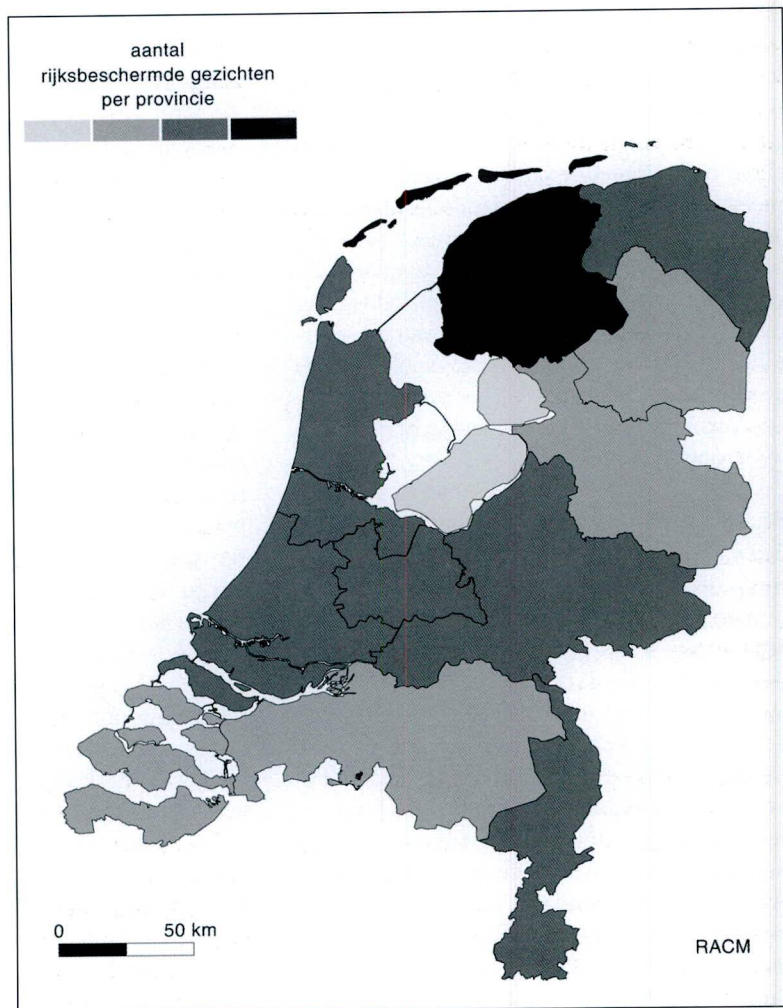

nisaties. Een onderwerp dat de RACM de komende jaren zeker zal gaan oppakken is de verdere implementatie van het concept 'biografie van het landschap'. Hierbij gaat het om interdisciplinair onderzoek naar de landschapsontwikkeling van bepaalde gebieden, waarbij professionele onderzoekers samenwerken met streekbewoners, die eigen en vaak zeer specifieke kennis inbrengen. Belangrijk is verder dat bij het onderzoek van meet af aan wordt samengewerkt met planners en ontwerpers, en dat de onderzoekers ook bij het verdere planvor-

mingsproces betrokken blijven. Een ander groot project dat de RACM de komende jaren gaat oppakken, heeft betrekking op de nationale waardering van het historisch cultuurlandschap. Weliswaar is er op dit punt in het verleden al het één en ander gedaan, maar tot een uniforme en geïntegreerde nationale waardering is het nog nooit gekomen. Aspecten die gerelateerd zijn aan dit thema hebben betrekking op dataverzameling (in GIS-verband) en monitoring, twee onderwerpen die met partners verder zullen worden opgepakt.

Aantal beschermde stads- en dorpsgezichten per provincie.

Lichtgrijs: < 10;
 middelgrijs: 1-30;
 donkergrijs: 31-50;
 zwart: > 50
 (RACM).

VOORRAAD BESCHERMD LANDSCHAPPELIJK EN STEDENBOUWKUNDIG ERFGOED

In de Erfgoedbalans wordt aangegeven welk landschappelijk en stedenbouwkundig erfgoed aanwezig is. De focus richt zich vooral op beschermde en bekende voorraden. Naast deze stads- en dorpsgezichten is de beschermde voorraad historisch cultuurlandschap zeer beperkt. Feitelijk gaat het hierbij om landschappelijk erfgoed dat is beschermd als archeologisch of bouwkundig monument. Voorbeelden hiervan zijn de historische buitenplaatsen, waar de parkaanleg en elementen in het park zijn meebeschermde, of oude dijken die als archeologisch object zijn beschermd. De potentiële voorraad landschappelijk en stedenbouwkundig erfgoed is in beginsel (bijna) onbeperkt: behalve recente ruimtelijke vormen van inrichting, die te jong zijn om als erfgoed te kunnen worden aangemerkt, is op het hele Nederlandse grondgebied 'erfgoed' aanwezig. Of dat potentieel 'bekend' is of zelfs 'beschermde' hangt af van de waarde die daar door de maatschappij aan is of zal worden toegekend. De normen voor die waardetoekenning verschuiven in de loop van de tijd evenals de interesse in bepaalde categorieën erfgoed. Een voorbeeld is de recente aandacht voor de wederopbouwperiode.

Beschermde stads- en dorpsgezichten

Een van de instrumenten uit de Monumentenwet is het beschermde stads- en dorpsgezicht². Binnen deze categorie zijn vooral de historische binnensteden zeer goed vertegenwoordigd (De Boer, 2008, pp. 40-41). Er is in Nederland nauwelijks een oude binnenstad te vinden die niet de status van beschermd gezicht heeft. De uitzonderingen die er nog zijn, zijn de steden die in de Tweede Wereldoorlog grotendeels zijn vernietigd, zoals Rotterdam, Arnhem, Venlo of Tiel. Een deel van deze binnensteden zal naar verwachting wel een status krijgen als gevolg van het verleggen van de focus van het monumentenbeleid naar de wederopbouwperiode. Buiten de historische binnensteden is als gevolg

van het Monumenten Selectie Project (MSP) een groot aantal gezichten aangewezen uit de periode 1850-1940. Er zijn nu 71 gezichten uit deze periode, nog 48 in procedure en 42 in voorbereiding. Daarmee heeft het MSP de 'oude' gezichten geenszins voorbijgestreefd: er zijn uit de periode van voor 1850 327 beschermde stads- en dorpsgezichten. Deze getallen zeggen overigens weinig over de werkelijk beschermde gebieden: de oppervlakte van de beschermde gezichten varieert sterk. In 1999 vielen 130.000 panden onder het regime van een beschermd gezicht. De verwachting is dat dit aantal binnen afzienbare tijd tot boven de 200.000 stijgt. Hieronder vallen vanzelfsprekend een relatief groot aantal rijks- en gemeentelijke monumenten. De Monumentenwet biedt de mogelijkheid om ook landschappelijke kwaliteiten te beschermen door middel van het instrument van het beschermd stads- en dorpsgezicht. Het is opvallend dat (buiten een aantal agrarische gehuchten, zoals Loon, Oud Avereest/Den Huizen, Vilsteren, Gortel en Smeerling, dat in de eerste plaats om landschappelijke kwaliteiten is beschermd) van deze mogelijkheid vooral gebruik is gemaakt als sprake is van een directe en eenduidige functionele relatie tussen het landschap en het 'stedelijk' gebruik ervan, zoals in beschermde zones van landgoederen en buitenplaatsen. Voorbeelden zijn de landgoederenreeksen in 's-Graveland, Wassenaar-Voorschoten en Groningen-Paterswolde. Ook schootsvelden rond vestingsteden zijn wel meegenomen in de bescherming. Status zegt echter niet alles over staat: de bescherming van stads- en dorpsgezichten heeft in de eerste plaats het karakter van een extra ruimtelijk toetsingskader, dat zijn beslag krijgt in het bestemmingsplan. In hoeverre er sprake is van fysieke aantasting van beschermde gezichten is nauwelijks te meten, nog los van de vraag in hoeverre een verandering een verslechtering is of niet. Uit onderzoek blijkt dat dorpsgezichten meer onder druk staan dan stadsgezichten. De transformatie van het platteland laat zijn sporen

na: agrarische functies van gebouwen in en rond de kernen verdwijnen vaak ten gunste van de woonfunctie voor stedelingen, wat ten koste gaat van de eigenheid van dorpen.

Pas als het instrument van het beschermde gezicht is voorzien van een normeringsstelsel kunnen uitspraken worden gedaan over de staat van het stedenbouwkundig erfgoed en de werkzaamheid van het instrument. Overigens zal daarbij ons inziens nooit recht gedaan worden aan deze laatste factor: beschermd stadsgezicht is net als welstandstoetsing een instrument voor ruimtelijke kwaliteit. De waarde van welstandstoetsing zit voor een groot deel in wat je *niet* ziet: de potsierlijke, wansmakelijke en programmatisch overvoerde plannen die op basis van het oordeel van een welstandscommissie in een bureaula verdwijnen of teruggaan naar de tekentafel. Dit geldt ook voor het beschermde gezicht, waarvan de werking voor een deel te zien is als extra verscherpt welstandstoetsing. Overigens is de werking van het beschermde gezicht als instrument ook buiten de Erfgoedbalans onderwerp van onderzoek, zowel binnen de RACM als daarbuiten.^{2a}

Beschermde monumenten met landschappelijke relatie

De Monumentenwet 1988 kent ook het instrument van de beschermde monumenten. Meestal zijn dit individuele gebouwen of objecten, maar er is een aantal categorieën monumenten die een sterke relatie hebben met het landelijke gebied en daardoor medebepalend zijn voor de ruimtelijke kwaliteit (en de publieke waardering) daarvan. Allereerst zijn dat de historische buitenplaatsen. De buitenplaats bestaat gewoonlijk uit een hoofdhuis, bijgebouwen en een tuin- of parkaanleg. Het is vooral de laatste component die, met een oppervlakte van vaak enkele tientallen tot in een enkel geval duizenden hectares, als landschappelijk erfgoed kan worden beschouwd. Nederland telt circa 1300 groenmonumenten (zoals parken, tuinen en begraafplaatsen), waaronder 554 historische bui-

tenplaatsen (beschermd of in procedure op basis van een beschermingsprogramma).

Ook boerderijen vormen een categorie monumenten met een bijzondere cultuurlandschappelijke betekenis, maar het aantal (monumentale) boerderijen loopt gestaag terug. In 1940 telde Nederland ongeveer 200.000 boerderijen. In 2001 was het aantal boerderijen van voor 1940 teruggelopen tot 91.000, waarvan 44% als zodanig in gebruik, 55% herbestemd en 2% bouwvallige (Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, 2001). Het aantal rijksbeschermde boerderijen bedraagt circa 6400. Dit is ongeveer 7% van het historische bestand van deze categorie. Dit aantal staat in schril contrast met andere categorieën monumenten, zoals de molens, waarvan het merendeel beschermd is.

Militair erfgoed vormt een categorie monumenten die zeker in het landelijk gebied een sterke landschappelijke betekenis hebben. We kunnen 46 militaire linies of stellingen onderscheiden (Beek & Kooijman Cultuurhistorie, 2004). De bescherming van militaire linies en stellingen betreft in veel gevallen vooral losse objecten, zoals vestingen, forten, schansen, batterijen en kazematten. Van deze werken is het overgrote deel dat voor 1930 is ontstaan als object beschermd. Voorts zijn enkele lijnelementen (zoals linedijken, antitankgrachten en -muren) beschermd, maar nauwelijks vlakelementen (voormalige inundatievelden, schootsvelden, mijnevelden). De Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn wel planologisch beschermd, via het instrument van de Nationale Landschappen. De Stelling van Amsterdam staat bovendien ook op de lijst van Werelderfgoederen van de UNESCO (zie hieronder). Het monumentenregister kent voorts nog diverse objecten die een sterke landschappelijke betekenis hebben. Zo zijn bijvoorbeeld enkele tientallen begraafplaatsen, kloostertuinen, hofjestuinen, pastorietuinen en boerenerven en boerentuinen beschermd. Daarnaast is er de groep 'diverse groene elementen', die bestaat uit landschapselementen die niet zijn onder te

complex	ZHAW, niet beschermd	ZHAW, beschermd
akker/tuin	15	9
borg/stins/versterkt huis	86	97
<i>celtic field</i> /raatakker	10	7
dam	2	-
dijk	4	1
drenkplaats/dobbe	3	8
huisplaats, onverhoogd	8	4
huisterp	219	168
industrie/nijverheid	-	1
infrastructuur, onbepaald	6	-
kampdorp	-	1
kanaal	1	-
kerkhof	11	13
landbouw	2	4
landweer	12	4
legerplaats	-	2
mergel-/kalkwinning	-	1
metaalbewerking/smederij	-	1
<i>moated site</i>	5	-
motte/kasteelheuvel/vliedberg	17	53
nederzetting, onbepaald	57	59
onbekend	1	7
parcelering/verkaveling	-	-
schans	6	-
steen-/pannenbakkerij	1	4
terp/wierde	347	366
veekraal/schaapskooi	1	-
versterking, onbepaald	3	3
wachtpost	-	2
wal-/vluchtburcht	-	8
wal/omwalling	2	5
weg	6	13
wegdorp	-	1
totaal	825	843

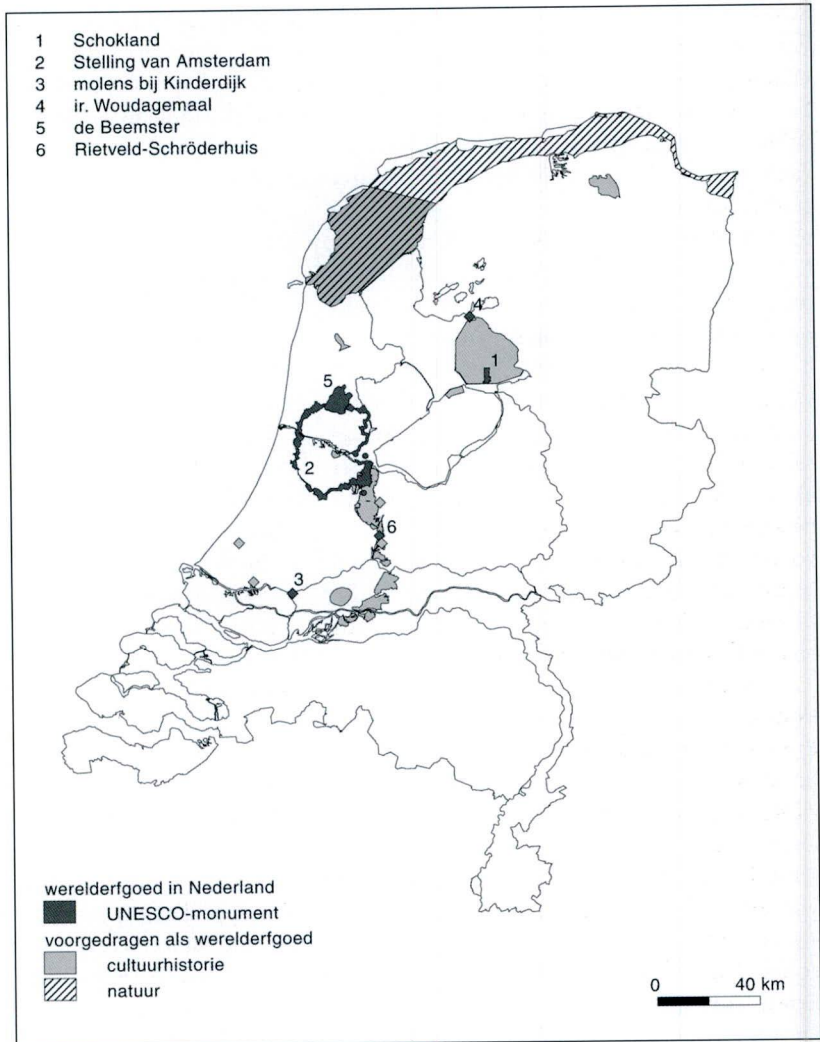
brenge in de hoofdcategorieën, zoals een enkele eendenkooi, visvijver of molenerf. Opvallend voor deze categorie is de ogenschijnlijke willekeur die ten grondslag ligt aan de aanwijzing. Selectie of prioritering lijkt hier afwezig te zijn geweest.

De Monumentenwet kent tevens 'archeologische monumenten', waarbij vaak historisch-geo-

Archeologische monumenten met een zekere landschappelijke en een zeer hoge archeologische waarde (RACM).

grafische kwaliteiten (onbedoeld?) zijn 'meebeschermd'. Als min of meer 'typisch' historisch-geografische elementen komen als 'beschermd complexen' onder meer voor: dijken, dijkrestan-

Werelderfgoed in Nederland (RACM).

ten, landweren en schansen. Soms worden ook (delen van) bouwhistorische objecten zoals kloosters en kastelen als archeologisch monument beschermd. Totaal hebben 1638 complexen een 'bepaalde' landschappelijke waarde, waarvan 813 (49,6 %) daadwerkelijk wettelijke beschermd zijn op grond van de Monumentenwet.

Werelderfgoed van UNESCO

De World Heritage Convention van de UNESCO roept lidstaten op na te gaan welk erfgoed binnen

hun grenzen van uitzonderlijke, universele en daarmee onvervangbaar waarde is. Op de 'lijst van het werelderfgoed' zijn wereldwijd circa 850 werelderfgoederen opgenomen. Rond 1995 is ook het cultuurlandschap binnen de horizon van het werelderfgoed gekomen. Werelderfgoed roept internationale, volkerenrechtelijke verplichtingen op voor een land. Daaraan wordt gehoor gegeven door werelderfgoedgebieden aan te wijzen tot nationale landschappen of delen daarvan. Tot nu toe telt Nederland zes werelderfgoederen:

Schokland en omgeving, de Stelling van Amsterdam, het molencomplex te Kinderdijk, het Woudagemaal bij Lemmer, de droogmakerij De Beemster in Noord-Holland en het Rietveld-Schröderhuis in Utrecht. Nederland heeft geen van deze werelderfgoederen voorgedragen als een cultuurlandschap, maar de meeste rekenen we nu wel tot het cultuurlandschappelijke erfgoed. De Nederlandse werelderfgoederen hebben gemeen dat ze iets vertellen over de Nederlandse omgang met het water: bij de landsverdediging, het lozen van overtollig water en het aanwinnen van land. Voor een deel gaat het daarbij om verschijnselen die elders ook voorkomen, dit werelderfgoed is van universele betekenis. Water als verdedigingsmiddel is daarentegen uitzonderlijk. Op dit moment lopen Nederlandse voordrachten voor een dozijn gebieden, waaronder de Waddenzee (als natuurlijk erfgoed), de 17^e-eeuwse grachtengordel van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

NIET BESCHERMDE BEKENDE VOORRAAD

Zowel landelijk als provinciaal zijn inventarisaties gemaakt van historisch-landschappelijke elementen, patronen, structuren of gebieden. Deze selecties zijn te beschouwen als niet beschermde voorraad. Op landelijk niveau is *Ontgonnen Verleden* (Baas, Burm, Ligtenag en Vreugdenhil, 2001) de eerste studie waarin op consistente wijze en op nationale schaal uitspraken worden gedaan over historisch-geografische kwaliteiten in Nederland. Deze landelijke inventarisering, waardering en selectie voor het historisch cultuurlandschap is uitgevoerd als onderdeel van het zogenaamde 'Project 33', één van de onderzoeksprojecten die werden aangekondigd in het Natuurbeleidsplan van het Ministerie van LNV uit 1990.

Ontgonnen Verleden schenkt aandacht aan een zevental categorieën historisch-geografische elementen en patronen, uitmondend in een zevental lijsten van meest kenmerkende elementen, patronen en aandachtsgebieden. Deze zeven lijsten zijn gebaseerd op zogeheten landschaps-

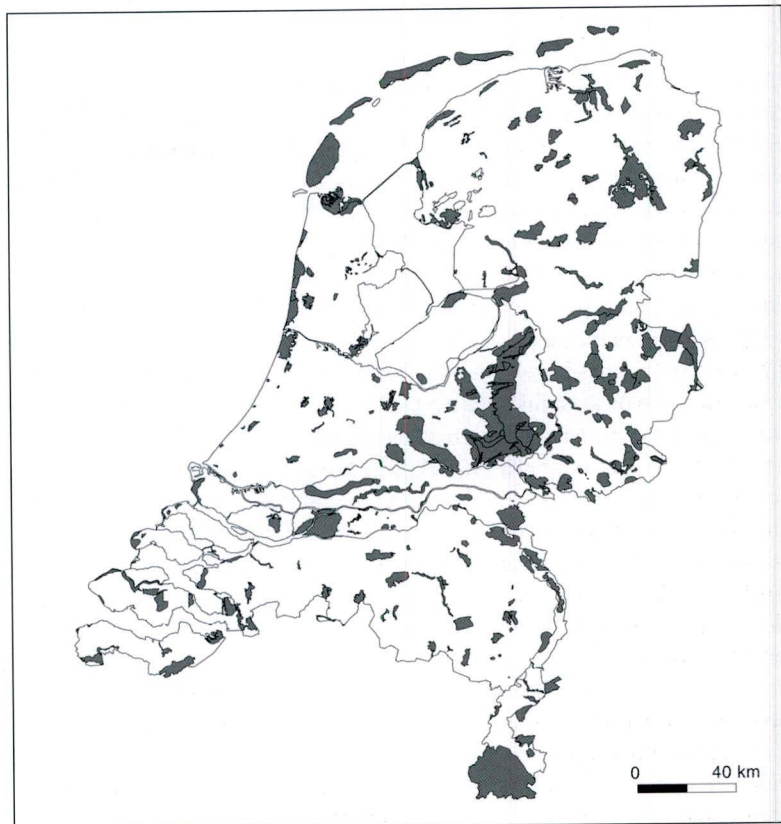
vormende functies en betreffen het agrarisch grondgebruik (historische ontginnings-, grondgebruik- en verkavelingspatronen, uitmondend in 71 aandachtsgebieden), de delfstoffenwinning (turf, kalksteen, terpaarde, klei, zand), waterstaat (dijken, systemen van polderbemaling, landscheidingen), verkeer (trekvaarten, kanalen), defensie (forten, schansen, linies), historische buitenplaatsen en als laatste categorie internationaal zeldzame landschapselementen (eendenkooien, grienden, hollestellen, tuunwallen, duinontginningen, schurvelingenlandschap, zeedorpenlandschap, sprengen).

Het belang van *Ontgonnen Verleden* zit in het achterliggende ambitieniveau en in de signalerende functie: de kaart met 71 agrarische aandachtsgebieden is één van de drie deelkaarten die zijn gebruikt in de 'stapeling' om tot de Belvederegebieden te komen op de 'cultuurhistorische waardenkaart van Nederland' (Ministerie van OC&W, Ministerie van LNV en Ministerie van VROM, 1999). Alle resultaten uit het 'project 33' zijn ondergebracht in het historisch-geografisch GIS-systeem Cultgis (onderdeel KICH, Kennis Infrastructuur Cultuurhistorie: www.kich.nl), dat onlangs door de Directie Kennis van het Ministerie van LNV 'landsdekend' is gemaakt. Het systeem bevat nu niet alleen de data uit *Ontgonnen Verleden* (de selectie op nationaal schaalniveau), maar bevat tevens de historisch-geografische data van de verschillende provinciale waardenkaarten. In totaal bevat Cultgis nu 40.000 elementen en patronen.

Nationale Landschappen, Nationale Parken en landschapscollectie terreinbeheerders

De Belvederegebieden hebben mede aan de basis gelegen van de twintig Nationale Landschappen uit de *Nota Ruimte* (2004: www.notaruite.nl). Hierin heeft het Rijk twintig Nationale Landschappen aangewezen en daarbij in het kort weergegeven wat de kernkwaliteiten per gebied zijn. De status Nationaal Landschap houdt in dat er extra aandacht is voor deze kwaliteiten

Archeologische monumenten met een zekere landschappelijke en een zeer hoge archeologische waarde (RACM).

van een gebied en dat er extra financiële middelen worden vrijgemaakt om deze kwaliteiten te behouden en te versterken. De Nationale Landschappen kenmerken zich door de specifieke samenhang tussen de verschillende onderdelen van het landschap, zoals natuur (flora en fauna), reliëf (beekdalen en terpen), grondgebruik (landbouw, watermanagement) en bebouwing (dorpsgezichten en forten).

Er zijn geen extra wettelijke voorwaarden voor de Nationale Landschappen. Wel geldt binnen de grenzen van een Nationaal Landschap een extra kwaliteitsbeleid. Ruimtelijke ontwikkelingen zijn mogelijk, zolang de kernkwaliteiten worden behouden of verstrekt (ja-mits principe). Verder kunnen er nieuwe woningen voor de eigen bevolkingsgroei worden gebouwd ('migratiesaldo 0') en er is ruimte voor lokale

en regionale bedrijvigheid. Grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen worden uitgesloten omdat deze niet verenigbaar zijn met de kernkwaliteiten (www.nationalelandschappen.nl).

Naast de Nationale Landschappen kent Nederland twintig Nationale Parken. De eerste twee (de Hoge Veluwe en Veluwezoom) zijn in de jaren dertig van de 20e eeuw ontstaan door particulier initiatief. De andere achttien parken zijn sinds de jaren tachtig ingesteld door de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. De Nationale Parken worden gekarakteriseerd als bijzondere natuurgebieden in Nederland, maar omdat natuur in Nederland altijd samenhangt met menselijke occupatie en gebruik van het landschap, gaat het in feite tevens om cultuurlandschappen. Het beheer richt zich echter in de eerste plaats op instandhouding van natuur-

lijke kwaliteiten. Daarnaast is er veel aandacht voor natuurgerichte recreatie, educatie, voorlichting en onderzoek (www.nationaleparken.nl). Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, De Landschappen en de Federatie Particulier Grondbezit hebben in 2008 een lijst laten opstellen van de cultuurhistorisch meest waardevolle landschappen in hun beheer. Daarmee willen de terreinbeheerders laten zien wat hun bezit en verantwoordelijkheid is op het gebied van ons cultuurlandschap. De landschapscollectie heeft niet tot doel te worden vastgelegd in een juridische of wettelijke status. De landschapscollectie pretendeert nadrukkelijk niet een landsdekkende top van Nederlandse landschappen te zijn. Dit zou ook niet kunnen: uit de selectie bleek dat de terreinbeheerders in bepaalde landschapstypen zeer veel waardevolle gebieden bezaten (het kampenlandschap bijvoorbeeld) maar in andere typen nauwelijks (droogmakerijen bijvoorbeeld). Het zou goed zijn als dit inzicht door de terreinbeheerders zou worden gebruikt om in de toekomst met voorrang terreinen in deze gebieden te verwerken. Pas dan zou je kunnen stellen dat deze organisaties een representatieve 'landschapscollectie' beheren.

Provinciale inventarisaties

In de tweede helft van de jaren 90 van de 20e eeuw zijn de meeste provincies van start gegaan met het samenstellen van cultuurwaardenkaarten (vergelijk Prins, 2001). Er was hierbij geen sprake van een gecoördineerde, gezamenlijke actie van de provincies. De initiatieven in de provincies kwamen los van elkaar tot stand en vonden op verschillende tijdstippen plaats. Aanleiding tot deze projecten was de behoefte om het cultureel erfgoed verantwoord in de snelle ruimtelijke veranderingen te kunnen inpassen (bundeling en koppeling van voorheen losse bestanden), maar ook om dat erfgoed als uitgangspunt te gebruiken bij planvorming en ontwerp voor ruimtelijke inrichting. De provinciale projecten staan bekend onder de

naam 'Cultuurhistorische Hoofdstructuur', 'Cultuurhistorische Waardenkaart' of 'Cultuurhistorische Elementenkaart', of onder een nog andere naam. Deze verschillende benamingen doen al vermoeden dat het niet om precies hetzelfde product gaat. Ondanks een door de werkgroep Cultuur van het Interprovinciaal Overleg in 1997 opgesteld streefbeeld voor dergelijke kaarten, laten de provinciale producten onderling aanzienlijke verschillen zien. Deze verschillen hebben betrekking op details maar ook op een wezenlijk punt als bijvoorbeeld de waardstelling. In sommige provincies is een karterings- en waarderingsmethode geheel in eigen huis ontwikkeld, in andere gevallen werden elders gehanteerde (en beproefde) methoden geheel of gedeeltelijk overgenomen. Tussen de provincies onderling is wel enige malen van gedachten gewisseld over het onderwerp 'cultuurwaardenkaarten', maar dit heeft niet geleid tot een stringente onderlinge afstemming van methodes van karteren en waarden. Bij de ontwikkeling van een methode van karteren en waarden hebben voorts de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in verschillende provincies een rol gespeeld. Beide diensten waren intensief betrokken bij ongeveer de helft van de projecten, bij drie andere op enige afstand en bij de overige provincies niet of nauwelijks³.

De verschillen tussen de afzonderlijke provinciale kaarten zijn verder terug te voeren op een verschillen in aspiratieniveau, status, doelgroep en huisstijl van de kaart per provincie. Wat status betreft heeft de kaart in sommige provincies alleen een signalerende status, elders vormt de kaart onderdeel van het streekplan en worden lokale plannen er aan getoetst. Met de introductie van de nieuwe Wet op de Ruimtelijke Ordening (juli 2008) is de toetsende rol van de provincie komen te vervallen, en zal doorwerking van de cultuurhistorische waardenkaarten dus sterk afhangen van de pro-actieve houding van provincies.

De onderlinge verschillen tussen de provincies zijn verklaarbaar, maar dat maakt het niet minder jammer dat de kaarten op landelijke schaal niet als een eenheid gezien kunnen worden. Door de verschillen in uitgangspunten, opzet, kartering- en waarderingsmethoden en schaal zijn de kaarten maar ten dele onderling vergelijkbaar of bruikbaar als een samenhangend en consistent bestand. Voor de interpretatie van provinciegrens overschrijdende historische structuren en landelijke thema's zijn de kaarten niet zonder één of meer vertaalslagen te hanteren. In vrijwel alle gevallen is de kaart op de site van de provincie raadpleegbaar (maar niet bij Groningen en Flevoland). In een aantal gevallen, zoals in Zuid-Holland en Noord-Brabant, heeft een update van de kaarten plaatsgevonden (geactualiseerd, verfijnd, andere accenten in de waardestelling), maar er zijn ook provincies waar het project nog niet is afgerond (Friesland, Drenthe).

Gemeentelijke inventarisaties en overige

Het in kaart brengen van historisch-landschappelijke waarden, bijvoorbeeld ten behoeve van het opstellen van een bestemmingsplan, is niet verplicht. Toch zien steeds meer gemeenten in dat een overzicht van alle cultuurhistorische waarden noodzakelijk is voor een goed en zorgvuldig erfgoedbeheer, en wordt opdracht gegeven aan bureaus om die kwaliteiten in beeld te brengen. Deze bureaus voeren de inventarisaties niet volgens vaste methoden uit, waardoor aggregatie op een hoger schaalniveau niet mogelijk is.

Veel gemeenten laten wel een Landschapsontwikkelingsplan (LOP) opstellen⁴. Een LOP beschrijft de gewenste ontwikkelingen op de middellange termijn en gaat uit van de bestaande kwaliteiten van het landschap. Met het LOP werken één of meerdere gemeenten aan een gedragen visie op het landschap in zowel wensen als concrete en uitvoerbare projecten. Het LOP is een belangrijke bouwsteen voor bijvoorbeeld de ontwikkeling van het bestemmingsplan of

streekplan. Daarnaast biedt het LOP een kader om ruimtelijke ingrepen in het landschap te toetsen. Cultuurhistorie en aardkunde zijn expliciet genoemd als één van de kwaliteiten waar aandacht aan moet worden geschonken. De mate waarin dat moet worden gedaan is echter vrijblijvend. Desalniettemin worden er ook in het kader van LOP's historisch-landschappelijke inventarisaties uitgevoerd.

In het kader van bijvoorbeeld natuurontwikkelingsprojecten, landinrichtingsprojecten, bestemmingsplannen of stedelijke ontwikkelingsgebieden worden door gespecialiseerde bureaus inventarisaties uitgevoerd naar cultuurhistorische waarden, dus ook historisch-landschappelijke waarden. Vaak liften deze mee met het verplichte archeologie onderzoek. Net als bij de provinciale en de gemeentelijke inventarisaties wordt geen vaste methodiek en systematiek gehanteerd, waardoor de inventarisatie moeilijk aggregaerbaar zijn naar een hoger schaalniveau. Op dit moment heeft de RACM geen goed overzicht van het werk dat in dit kader wordt uitgevoerd⁵.

HISTORISCH CULTUURLANDSCHAP EN LANDSCHAPSARCHEOLOGIE – KENNIS EN KENNISLACUNES

Behalve het verkrijgen van een overzicht van de voorraad is in het kader van de Erfgoedbalans getracht inzicht te krijgen in de stand van de kennis (en daarmee ook van de kennislacunes) van de disciplines historisch cultuurlandschap, landschapsarcheologie en historische stedenbouw (en uiteraard ook van de archeologie en de bouwhistorie, hier buiten beschouwing gebleven). Per discipline is met behulp van *expert judgment* geprobeerd een oordeel te geven. We behandelen hier eerst het historisch cultuurlandschap en de landschapsarcheologie, vervolgens de historische stedenbouw.

Historisch cultuurlandschap

Bij het opmaken van de stand van de kennis ten aanzien van het historisch cultuurlandschap is

uitgegaan van de acht landschapstypen, soms weer onderverdeeld in deellandschappen, zoals die door het Ministerie van LNV wordt gebruikt. Hoewel er het één en ander valt af te dingen op de bruikbaarheid van deze indeling, was het voor dit doel voldoende. Voor elk (deel)landschap is aangegeven hoe het met de stand van de kennis gesteld is: onvoldoende, matig of (redelijk) goed. Hierbij wordt met name gekeken naar de stand van de kennis met betrekking tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis. Voor elk landschapstype is per periode de stand van kennis aangegeven⁶.

Ten eerste valt op dat we bijna voor elk (deel)landschap van de jongere perioden relatief weinig weten. Zeker de moderne tijd (vanaf 1950) is een veronachtzaamde periode in historisch-landschappelijk onderzoek. Dat is des te opvallender, omdat dit juist de periode is van de enorme transformatie van het cultuurlandschap, als gevolg van de ruilverkavelingsprojecten. In mindere mate geldt dit ook voor de Nieuwste Tijd, de periode van 1800 tot 1950. Naar analogie van bijvoorbeeld de aandacht voor de wederopbouwarchitectuur, zou het ook aanbevelenswaardig zijn meer onderzoek te doen naar de landschappen die zijn ontstaan als gevolg van de ruilverkavelingen, of de nog jongere natuurontwikkelingslandschappen. Ten tweede valt op dat we weinig weten over het centraal-Nederlandse zandgebied (Veluwe, Utrechtse Heuvelrug, Gelderse Vallei), en relatief weinig over het rivierengebied, de Friese laagveenontginningen en het kustgebied. Relatief veel weten we over de noordelijke en zuidelijke zandgebieden, het heuvelland, de zeekeilegebieden, het hoogveenontginningsgebied, de west-Nederlandse laagveenontginningen en de droogmakerijen.

De toekenning van 'scores' is gedaan op het niveau van het landschap of deellandschap, waardoor regionale verschillen mogelijk zijn weggevalen. Voor enkele (deel)landschappen kunnen we het beeld echter nog wat verder nuanceren. Als we kijken naar het Noord-Nederlandse

zandgebied, dan blijkt dat Drenthe en Westervolde redelijk tot goed bekend zijn, wat betreft de landschaps- en bewoningsgeschiedenis. Maar van Gaasterland en Zuidoost-Friesland weten we niets of nauwelijks iets af.

Het Oost-Nederlandse zandgebied bestaat uit verschillende gebieden (Twente, Salland, Graafschap, Liemers/Montferland/Rijk van Nijmegen). Van Twente en de Liemers/Montferland/Rijk van Nijmegen weten we heel weinig, terwijl we de Achterhoek en Salland steeds beter in beeld krijgen, onder meer als gevolg van het onderzoek dat momenteel wordt uitgevoerd in het kader van het BBO-onderzoeksprogramma (Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling)⁷.

Van het centraal-Nederlandse zandgebied is met name de Utrechtse Heuvelrug historisch-geografisch 'terra incognita'. Van de Veluwe weten we op basis van enkele deelstudies wel iets maar het volledige beeld is ook hier compleet afwezig.

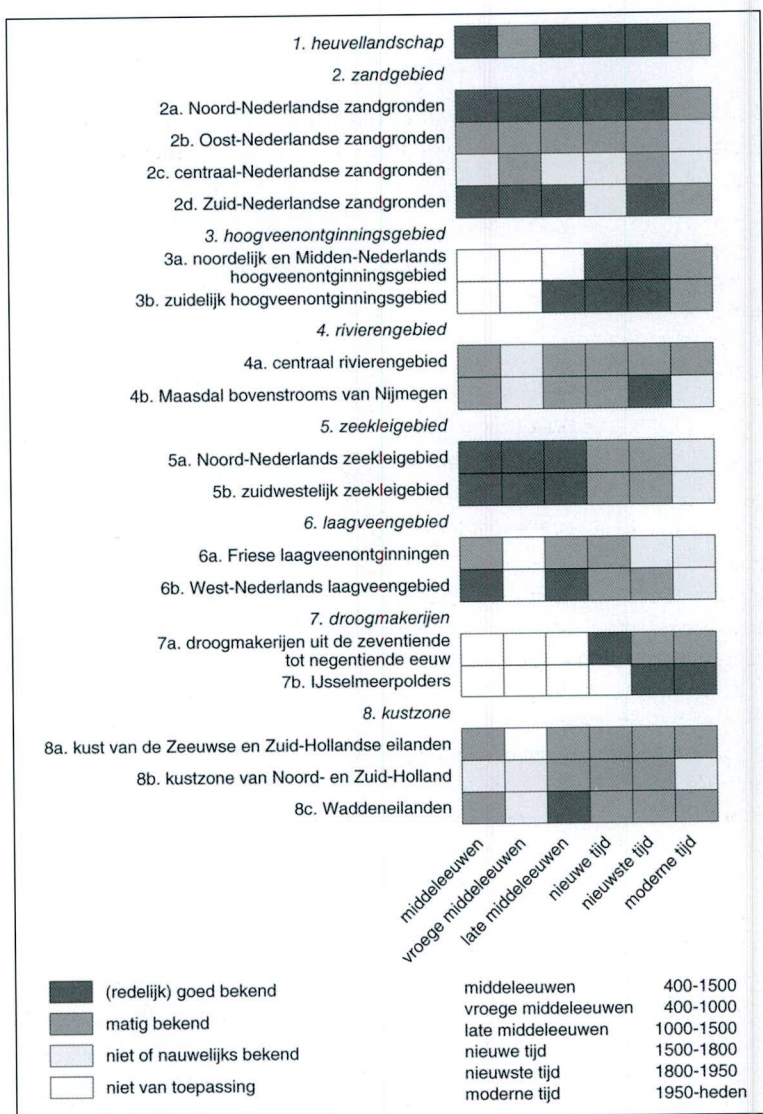
Hetzelfde geldt voor de Gelderse Vallei. Het Zuid-Nederlandse zandgebied bestaat vooral uit de Brabantse zandgronden, met een uitlopers in Noord- en Midden Limburg. Van beide delen zijn we redelijk tot goed op de hoogte van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis, al kan dat regionaal toch nog wel verschillen.

Het rivierengebied beslaat het gebied van de grote rivieren. De Maas bovenstrooms van Nijmegen is apart beschouwd, gezien de bijzondere terrassenstructuur van het landschap aan weerszijden. Voor het gebied van de grote rivieren kan in zijn algemeenheid worden gesteld dat we er weinig van weten, al zijn er wel enkele detailstudies beschikbaar.

Het noordelijke zeekeilandschap betreft de zeekeilegebieden van Noord-Holland, Friesland en Groningen, die weer bestaan uit jonge en oude ontginningen. Van de jongere weten we minder dan van de oude, die met name door archeologen goed zijn onderzocht. Het zuidelijk zeekeilandschap bestaat uit West-Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden. Net als voor de noordelijke zeekeilegebieden valt ook hier op dat we minder goed thuis zijn in de jongere geschiedenis.

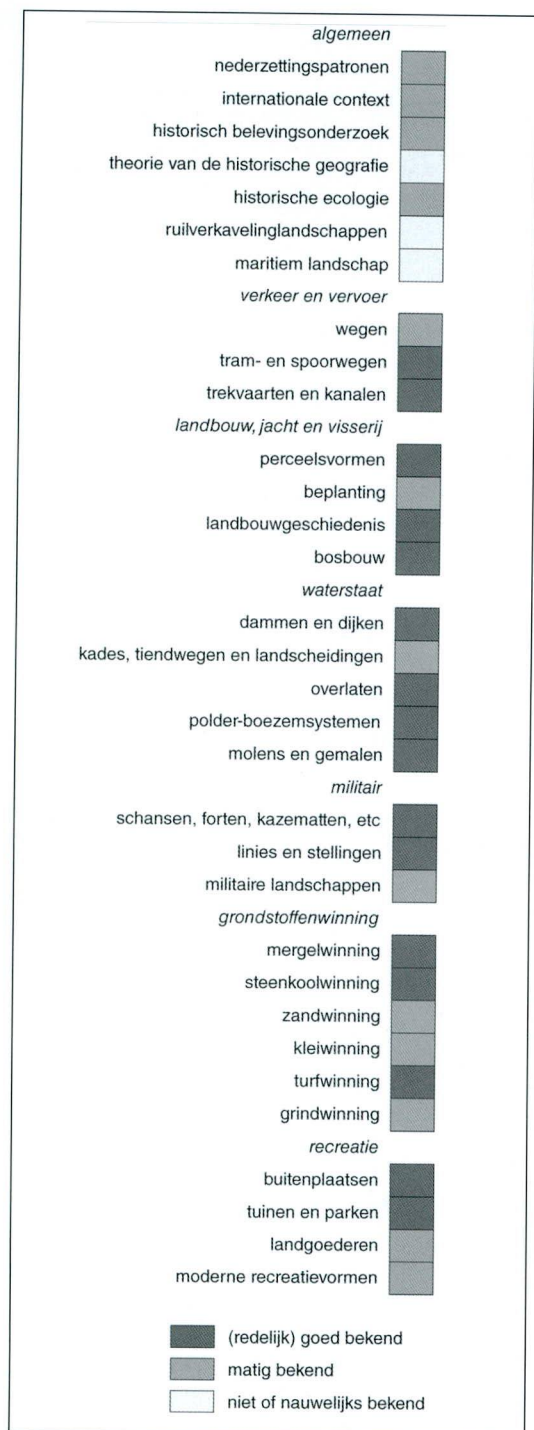

Overzicht van de kennis en kennislacunes ten aanzien van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis per onderscheiden (deel)landschap, en per onderscheiden periode (RACM/Studio Imago, Amersfoort).

De laagveenontginningen zoals we die nu onderscheiden zijn ontstaan vanaf de Late Middeleeuwen. Naar verhouding weten we relatief veel over de West-Nederlandse laagveenontginningen (zeker in vergelijking met die in Friesland), maar onze kennis over de West-Nederlandse laagveenontginningen lijkt aan 'vernieuwing' toe⁸. Naast de bewonings- en ontginningsgeschiedenis is ook een aantal thema's bekeken die niet

per (deel)landschap beoordeeld kunnen worden. Wat opvalt is dat de thematische kennis over bepaalde aspecten van het historisch cultuurlandschap vrij goed op orde is, al ontbreekt het vaak aan synthetiserende studies. Opmerkelijk is de nadruk op de toegepaste kennis en veel minder op de theoretische aspecten van de studie naar het historisch cultuurlandschap. De veronachtzaming van de

Overzicht van de kennis en kennislacunes van thematische onderwerpen, ingedeeld naar functie (RACM/Studio Imago, Amersfoort).

geschiedenis van de jonge ruilverkavelingslandschappen blijkt opnieuw uit deze tabel.

Landschapsarcheologie

De bestudering van de geschiedenis van landschappen vraagt om een interdisciplinaire benadering. Alleen breed opgezet cultuurhistorisch onderzoek (in Engeland wordt dit type onderzoek *landscape archaeology* of *landscape history* genoemd – Muir, 2000) levert de integrale kennis op die nodig is om landschappen te begrijpen. Dergelijk onderzoek is gericht op de dynamische lange-termijn relatie tussen de mens en zijn omgeving op een regionale schaal. Informatie daarover komt tot stand binnen de vijfhoek: historische geografie, historische bouwkunde, archeologie, fysische geografie en historische ecologie (Groenewoudt, 2006, p. 117).

Object van landschapsarcheologisch onderzoek zijn vooral vroegere landschappen. Naast de tegenwoordige landschappen kent Nederland vele (restanten van) landschappen die niet meer aan de oppervlakte zichtbaar zijn, maar begraven liggen onder natuurlijke afzettingen (zoals de veen- en kleipakketten in West-Nederland) of door de mens opgebrachte grond (zoals de plaggendecken van de hogere zandgronden). Afgedekte landschappen zijn een belangrijke bron van historische informatie over de wijze waarop de mens omgaat met veranderende omstandigheden en vorm geeft aan zijn omgeving. Dergelijke informatie kan ook een inspiratiebron zijn bij nieuwe ontwikkelingen. Te vaak lijkt bij herinrichting of natuurontwikkeling uitsluitend te worden teruggegrepen op jongere perioden uit de landschapsgeschiedenis, terwijl de bestudering van oudere (prehistorische) landschappen tot geheel nieuwe inzichten en perspectieven kan leiden⁹.

De landschapsarcheologie is in Nederland een nieuwe wetenschappelijke discipline, hoewel ze

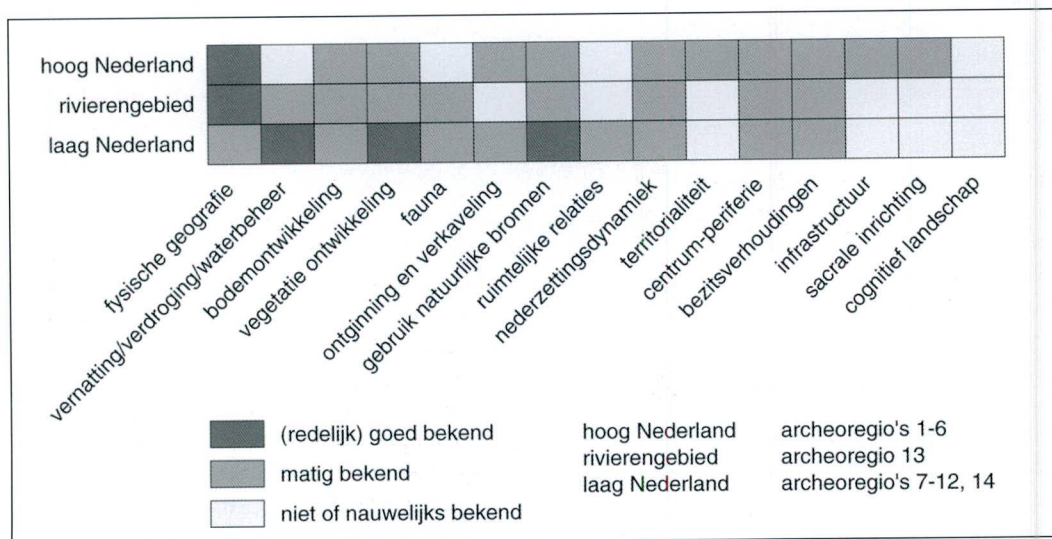

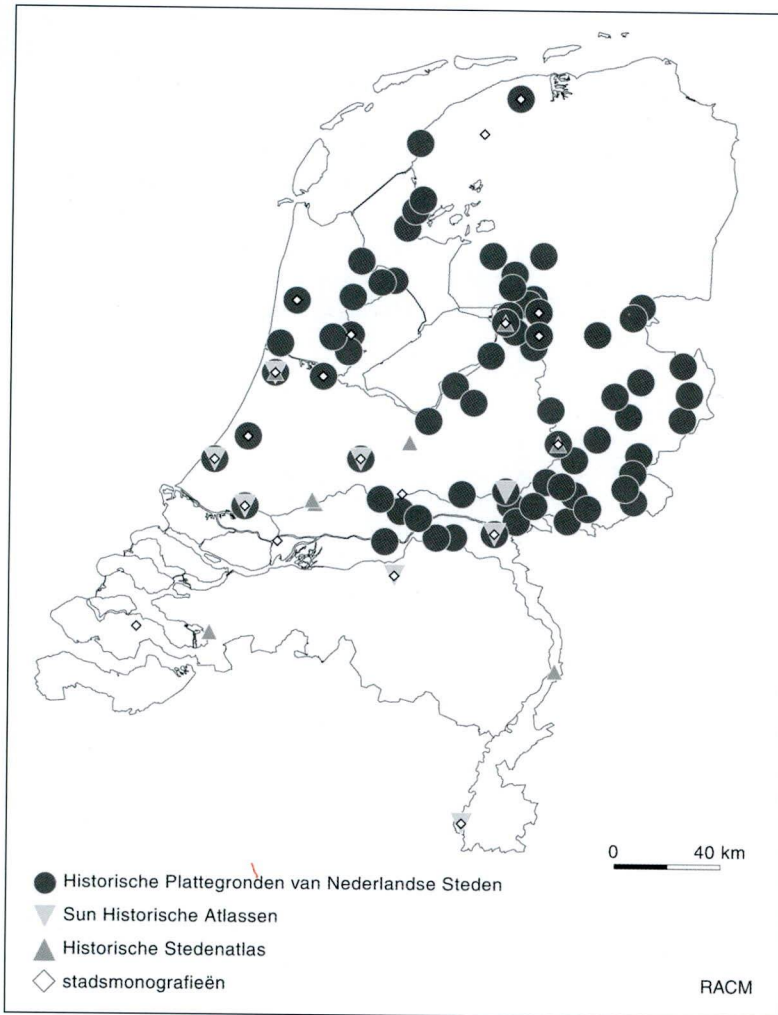
aansluit op een lange traditie van landschapsgeoriënteerd archeologisch onderzoek (Bazelmans, Kolen en Waterbolk, 1997). Als gevolg van het ontbreken van een langdurige eigen (Nederlandse) onderzoekstraditie laat de beschikbare kennis zich alleen nog maar globaal per thema groeperen. De stand van kennis is vanuit een lange-termijn perspectief gewogen¹⁰. De landschappelijke verschillen tussen hoog en laag Nederland hebben effect op de stand van kennis. Laag-Nederland (inclusief rivierengebied) kenmerkt zich door veel dynamiek en een stapeling van landschappen. De conservering is vaak goed, maar gegevens zijn slecht toegankelijk. In hoog-Nederland ligt vrijwel hetzelfde (fysisch-geografische) landschap al millennia aan de oppervlakte. Dit gebied laat zich daardoor weliswaar gemakkelijker onderzoeken, maar het beeld wordt vertroebeld door de vele opeenvolgende vormen van landgebruik (palmpest) en – door de drogere omstandigheden – een slechtere conservering van sommige informatiebronnen.

Overzicht van de kennis en kennislacunes van de Nederlandse landschapsarcheologie, onderverdeeld naar drie gebieden (RACM/Studio Imago, Amersfoort).

HISTORISCHE STEDENBOUW – KENNIS EN KENNISLACUNES

Voor wat betreft de kennisontwikkeling van de historische stedenbouw is een groot contrast zichtbaar met de eerder geschetste situatie en organisatie van het archeologische vakgebied, waar de Archeologiebalans een resultaat van was. De bestudering van de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw kenmerkt zich in de eerste plaats door een geografische en thematische versnippering. De laatste jaren was sprake van een ware hausse aan stadsmonografieën, stedenatlassen en studies over allerlei deelaspecten van de stedenbouw (Rutte, 2008). Wat ten enen male blijft ontbreken zijn grotere, vergelijkende en synthetiserende studies. Bovendien is er een groot gebrek aan overzichtsstudies waarin lange-termijn ontwikkelingen worden geanalyseerd. Zowel de stadsmonografieën als de meeste stedenatlassen komen veelal voort uit lokaal initiatief. De stadsgeschiedenissen vertonen weliswaar in toenemende mate de tendens om aandacht te besteden aan ruimtelijke aspecten van de stadsontwikkeling (in sommige oudere stadsgeschiedenissen ontbreekt iedere beschrijving of analyse van de stedenbouwkundige ontwikkeling), maar ze staan volledig los van elkaar.

Kaart van de verspreiding van stedenatlassen en stadsmonografieën in Nederland (RACM).

De stedenatlassen zijn zoals gezegd vaak eveneens het resultaat van het initiatief van een historische vereniging of het bestuur van de stad, maar ze verschijnen in een reeks. Dit leidt ertoe dat de verschillende atlassen een duidelijke onderlinge samenhang vertonen. Zowel in tekst als in beeld komt tot op zekere hoogte dezelfde thematiek aan de orde. Door deze meer uniforme opzet overstijgen zij het lokale. Bovendien staat in de atlassen de ruimtelijke ontwikkeling centraal: deze wordt door middel van series kaarten in beeld gebracht. Daarmee vormen de

atlassen een goed uitgangspunt voor onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling. Mogelijk (en hopelijk) fungeren zij in de toekomst ook als de basis van grootschaliger, meer synthetiserende overzichten van de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis.

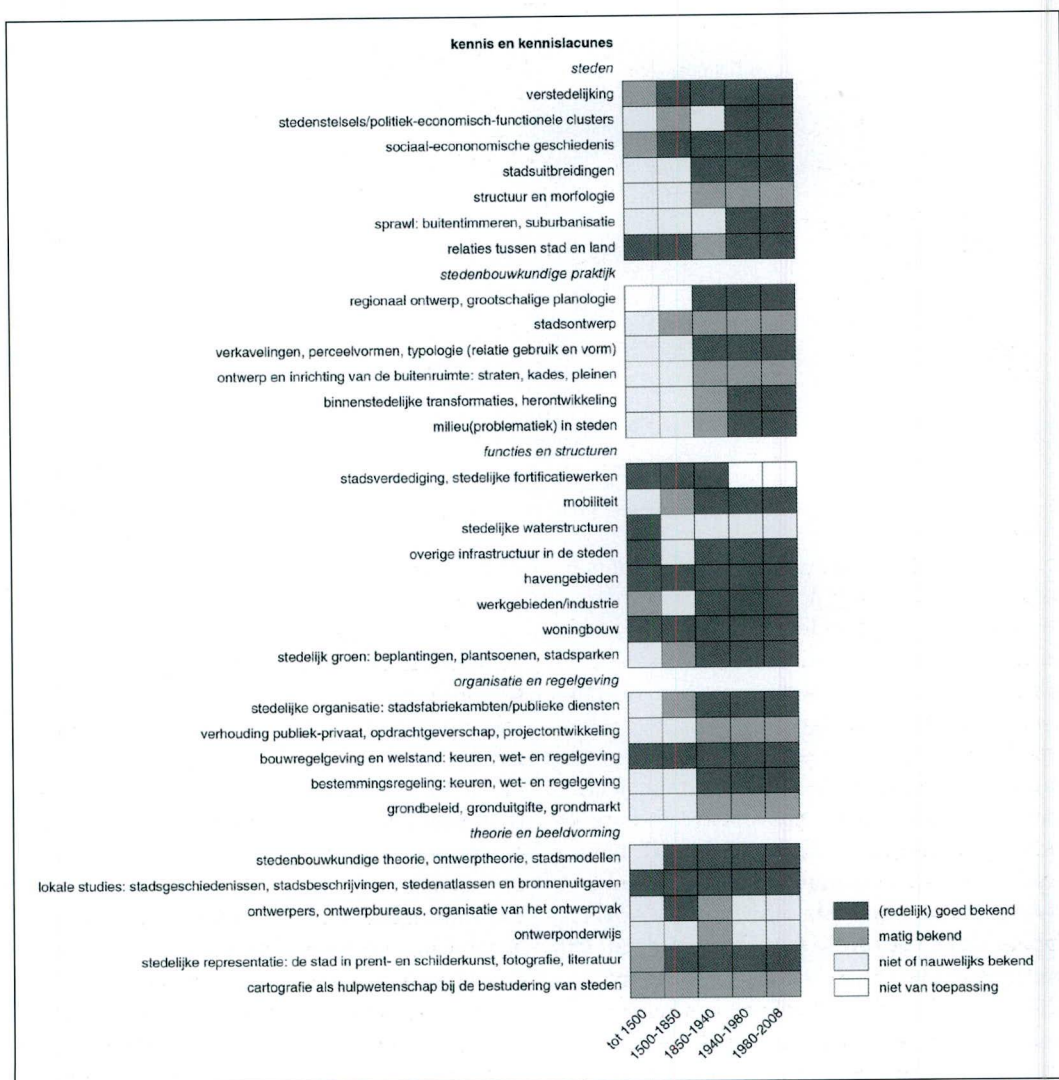
De hier opgenomen tabel, afkomstig uit de Erfgoedbalans, schetst aan de hand van *expert judgment* door een kleine groep deskundigen de stand van zaken in de kennisontwikkeling over de geschiedenis van de stedenbouw¹¹. Het is opvallend dat slechts bij weinig thema's sprake

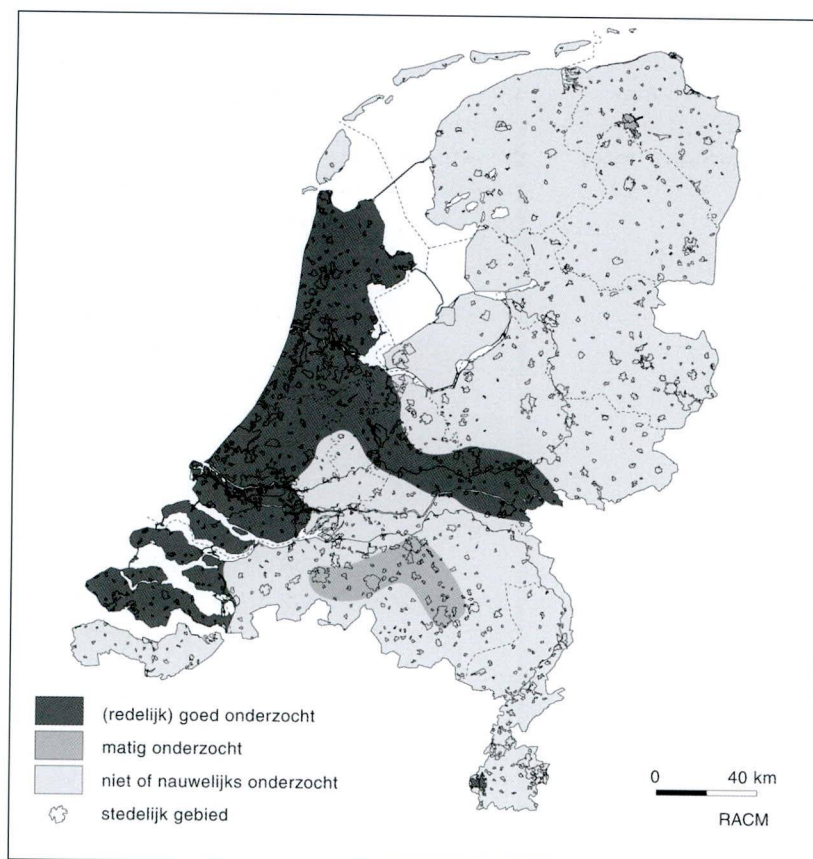
is van een gelijkmatig ontwikkelde kennis over de verschillende periodes. Thematisch overzicht ontbreekt. Verder blijkt dat het stedenbouwkundig ontwerp overheerst in de bestudering van de Nederlandse steden. De technische aspecten, die te maken hebben met de fysieke

productie, maar ook de onderliggende (economische) processen blijven grotendeels buiten beeld. Overigens is de techniekgeschiedenis uit de perioden voor 1800 op zichzelf al een ondergeschoven kindje. Hetzelfde geldt voor de organisatie van het ontwerpvlak in de periode na 1800. Onderwerpen waar een constante aandacht voor is, zijn havenontwikkeling, die zowel in de archeologie als in de geschiedschrijving een prominente rol speelt, en een onderwerp als

Overzicht van de kennis en kennislacunes van historisch-stedenbouwkundige thema's, onderverdeeld naar periodes (RACM/Studio Imago, Amersfoort).

Regionale kennisniveaus; intensiteit van het onderzoek naar de stedenbouwgeschiedenis (RACM).

fortificatiewerken, die zowel vanuit de monumentenzorg als vanuit de militaire geschiedenis veel aandacht krijgen. Ook de bijdrage van de rechtsgeschiedenis aan de bestudering van de geschiedenis van de stedenbouw is een constante (De Boer, 2008, pp. 117-118).

Op de kaart 'Regionale kennisniveaus' is te zien dat de intensiteit van de bestudering van de geschiedenis van de stedenbouw per regio sterk varieert. Dit heeft dezelfde oorzaak als de boven beschreven fragmentatie van kennis: de bestudering van de ruimtelijke ontwikkeling is over het algemeen het gevolg van lokaal initiatief. Dit heeft geleid tot grote verschillen in kennisniveaus tussen de verschillende regio's: de Hollandse en Zeeuwse steden en die uit het rivierengebied hebben vanouds de aandacht van on-

derzoekers getrokken. Dat geldt ook voor enkele steden daarbuiten, zoals Maastricht, Groningen en Nijmegen. In de rest van Nederland zijn de steden in veel mindere mate het onderwerp geweest van onderzoek.

De eenzijdige focus op het ontwerp wordt langzamerhand verlaten voor een analyse waarin de invloed van de andere actoren op de stadsontwikkeling wordt onderkend en meegewogen. Techniek en productie komen aan de orde in een aantal grote onderzoeken naar de publieke diensten en hun werknemers, die verantwoordelijk waren voor de ontwikkeling van de steden: de stadsfabriekambten, diensten Publieke Werken en stadsarchitecten. Ook is sinds 1980 veel onderzoek gepubliceerd naar het ontstaan en functioneren van stedelijke netwerken: mo-

derne stadsconcepten als de 'netwerkstad' of het 'stedelijk veld' worden gebruikt bij de analyse van historische steden.

De kennisdeling weerspiegelt de fragmentatie van het vakgebied. Kennis over historische stedenbouw is in de eerste plaats te vinden in tijdschriften over landschap, ruimtelijke ordening, architectuur en monumentenzorg en het bredere gebied van de geschiedenis. Een specifiek tijdschrift over stedenbouw is er niet meer sinds het verdwijnen van *Plan*. De komst van het Nederlands-Vlaamse tijdschrift *Stadsgeschiedenis* is een welkome aanvulling. Verder wordt vastgesteld dat een goed literatuuroverzicht ontbreekt. Een zorgvuldig bijgehouden digitale bibliografie over de geschiedenis van de stadsontwikkeling, die zowel thematisch, geografisch als chronologisch is ontsloten, zou voorzien in deze lacune. Een constante factor in de kennisdeling is de Werkgroep Stedengeschiedenis. Dit is het enige forum dat zich specifiek richt op het vakgebied (sinds 1987) en waar voortdurend actief aan kennisdeling wordt gedaan, met dank aan Jan van den Noort (www.stedengeschiedenis.nl). Kennis over zowel landelijk als stedelijk historisch cultuurlandschap wordt gepubliceerd in het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, dat sinds 1982 – hoewel niet volledig – de meest complete bibliografie op het terrein van het historisch cultuurlandschap (inclusief de historische stedenbouw en stadsgeschiedenis) geeft. *Vitruvius* is een nieuw vakblad dat expliciet aandacht vraagt voor het (historisch) cultuurlandschap. Andere relevante tijdschriften op dit werkveld zijn bijvoorbeeld het *Bulletin KNOB*, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, *Holland en Westerheem*. Tijdschriften zoals *Landschap* (landschapsecologie), *De Blauwe Kamer* (landschapsarchitectuur), *Rooilijn* (planologie) of *Geografie* bieden ook een platform aan onderzoekers die zich bezig houden met het historische cultuurlandschap. Regionaal en lokaal bestaat er een enorme hoeveelheid tijdschriften die artikelen opnemen over het historisch cultuurlandschap.

Het 'veld' van het historisch cultuurlandschap en de historische stedenbouw is, zeker in vergelijking met de archeologie, slecht georganiseerd. Dit heeft te maken met de verschillende disciplines die zich op de één of andere manier bezighouden met de geschiedenis van stad en land. Door gebrek aan wet- en regelgeving ontbrak een externe impuls om dit beter te organiseren. Als gevolg hiervan is het moeilijk om inzicht te krijgen in het aantal 'kennisswerkers' in beide sectoren, zowel op universiteiten als bij overheidsorganisaties, marktpartijen en dergelijke. Voor de historische geografie/het historisch cultuurlandschap is desondanks gepoogd om hier enig beeld van te geven.

KENNISWINST

De kenniswinst van de afgelopen tien jaar zou vooral moeten blijken uit het wetenschappelijk onderzoek dat heeft plaatsgevonden binnen

Aantal kennisswerkers historische geografie/historisch cultuurlandschap in 2008 in fte uitgedrukt

	Fte 2008
Rijksuniversiteit Groningen	2
Universiteit Utrecht	2
Vrije Universiteit Amsterdam	3
Universiteit van Amsterdam	1
Landbouwuniversiteit Wageningen	2
Universiteit Delft	1
<i>Nationaal</i>	
Ministeries (incl. RACM en Belvedere)	10
Onderzoeksinstellingen	4
NGO's	5
Adviesbureaus, zelfstandigen	11
Erfgoedorganisaties	2
<i>Provinciaal</i>	
Provincies	10
Erfgoedhuizen e.d.	11
Totaal	64

*Aantal proefschriften
architectuurhistorie,
stedenbouwhistorie,
technische instand-
houding en historisch
cultuurlandschap in
de periode 1998-2007.*

	<i>Architectuur- historie</i>	<i>Stedenbouw- historie</i>	<i>Technische instandhouding</i>	<i>Historisch cultuurlandschap</i>
1998	2	3	1	3
1999	5	2	1	1
2000	1	2	1	1
2001	4	1	-	-
2002	4	1	1	1
2003	4	-	-	2
2004	4	-	-	1
2005	2	1	1	3
2006	8	1	2	2
2007	-	2	-	1
Totaal	34	13	8	15

universiteiten en andere onderzoeksinstituten. Een belangrijke indicator zijn de dissertaties. In de afgelopen tien jaar is een aantal regionale proefschriften verschenen, zoals over Drenthe, Limburg en Zeeland. Daarnaast zijn we voor het eerst wat wijzer geworden over de geschiedenis van de ruilverkavelingen en is er vooruitgang geboekt op het landschapstheoretische vlak. De geschiedenis van de stedenbouw heeft de afgelopen jaren een eerste stap gemaakt van een eenzijdig gerichte focus op het ontwerp naar een meer omgevingsgerichte analyse, een meer institutionele, actorgerichte benadering waarin ook het opdrachtgeverschap van partijen buiten de overheid is betrokken. Er is bovendien een aantal studies verschenen over de publieke diensten, stadsfabrieken en stadsarchitecten.

Vanuit de techniekgeschiedenis is veel onderzoek gedaan naar mobiliteit en infrastructuur vanaf 1850. Het onderzoek naar stadsrechten is een constante factor. Datzelfde geldt voor het (sociaal-historisch) onderzoek naar demografie en migratiegeschiedenis en het onderwerp van stadscultuur en burgerschap: de opvattingen en gedragingen van de stadsbewoner. In de vorm van monografieën is heel veel (soms ouder) onderzoek naar individuele steden gepubliceerd.

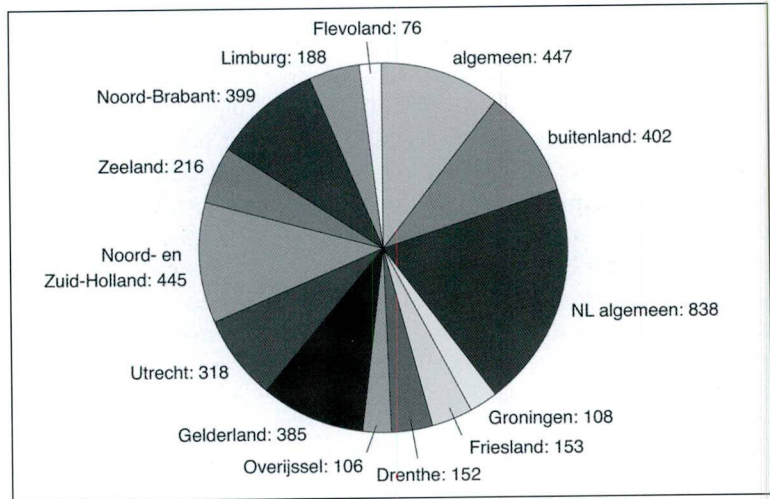
Tegelijkertijd is sinds 1980 veel onderzoek gedaan naar stedelijke netwerken en stedenstelsels als onderdeel van globaliseringprocessen. Dit aspect wordt 'teruggeprojecteerd' op eerdere perioden.

Als we het hebben over de kenniswinst van de afgelopen tien jaar, dan mag het NWO-programma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' (BBO) niet onvermeld blijven. Het programma heeft als doelstelling archeologische waarden in het landschap en de bodem in samenhang met historisch-geografische en (steden)bouwhistorische waarden te bestuderen. De geïntegreerde kennis van het cultuurlandschap die zodoende beschikbaar komt, zal een bijdrage leveren aan de ruimtelijke planning en het ontwerpproces van een duurzame en leefbare omgeving. Binnen BBO zijn diverse studies uitgevoerd, onder meer gericht op de historische geografie ('biografie') van de Oost-Nederlandse zandgebieden. De resultaten hiervan verschijnen als proefschrift¹².

Behalve wetenschappelijk onderzoek van universiteiten en onderzoeksinstituten, is een enorme hoeveelheid regionale en lokale studies waar te nemen. Voor de periode 1997-2007 hebben we de totale hoeveelheid, zoals vermeld in het literatuuroverzicht van het Historisch-Geo-

Overzicht van het aantal publicaties per 'provincie', 'algemeen' of 'buitenland', zoals opgenomen in het literatuuroverzicht van het Historisch-Geografisch Tijdschrift (1997-2007) (RACM/Studio Imago, Amersfoort).

grafisch Tijdschrift, ingedeeld naar provincie/rubriek en naar jaar. Totaal zijn in deze periode ruim 4200 titels vermeld. De categorieën met de meeste vermeldingen zijn Nederland algemeen (19,5%), Algemeen (10,5%) en Buitenland (9,5%). Van de provincies scoort Holland het hoogst met 10,5%, gevolgd door Noord-Brabant (9,5%) en Gelderland (9%). Het minst vertegenwoordigd in het literatuuroverzicht zijn Friesland (3,6%), Drenthe (3,5%), Groningen (2,5%), Overijssel (2,5%) en Flevoland (1,8%)¹³. Kenniswinst door 'de markt' komt nauwelijks voor, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de archeologische kennis, die voor een deel afkomstig is uit grote projecten die worden uitgevoerd door marktpartijen. Een bijkomend probleem is dat er nauwelijks zicht is op het aantal verschenen studies door marktpartijen. In het kader van de Erfgoedbalans is gepoogd enig zicht te krijgen op de uitgevoerde studies door marktpartijen op het gebied van historisch cultuurlandschap, maar dit overzicht was te onvolledig om te worden benut. Eén van de kenmerken van dit werkveld, de geringe mate van organisatie, wrekt zich ook op dit vlak. Tot slot mag het programma Belvedere niet onvermeld blijven als we het over kenniswinst hebben. Met name de kennis over de in- en toe-

passing van cultuurhistorische waarden in allerlei ruimtelijke ontwikkelingen is door de activiteiten van Belvedere enorm toegenomen. Het projectbureau zelf heeft daar een belangrijke rol in gespeeld, door het ontwikkelen van allerlei instrumenten of cursussen, en door het uitzetten van specifieke opdrachten. Deze opdrachten werden uitgezet om verdieping te geven aan programma's ('dossiers') van Belvedere zoals Landelijk gebied, Stedelijk gebied, Water en Weginfrastructuur. De subsidieregeling Belvedere, ondergebracht bij het Stimuleringsfonds voor Architectuur, heeft een enorme hoeveelheid aan projecten opgeleverd waarbinnen cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen met elkaar zijn verbonden.

BESLUIT

Tal van inventarisaties, zowel landelijk als provinciaal, hebben overzichten gegenereerd die kunnen worden beschouwd als 'potentieel landschappelijk erfgoed'. Wettelijk beschermd landschap is er maar weinig, en als het al beschermd is, dan vooral als 'bijvangst' van vooral gebouwde monumenten. Zo is er landschap beschermd via het instrument van de beschermde stads- en dorpsgezichten. Het instrument 'beschermde landschapsgezicht' is nog niet gebruikt in Ne-

derland. Nationale Landschappen zijn een nieuw instrument, maar het is de vraag of deze als behoudsinstrument moeten worden gezien. Wat betreft de stand van de kennis valt allereerst op dat de kennis niet gelijk verspreid is over de verschillende (deel)landschappen, en dat we van met name de jongere landschapsgechiedenis relatief weinig weten. Zowel voor het landschappelijk als het stedelijk onderzoek valt op dat er weinig synthetiserende studies voorhanden zijn. Veel onderzoek richt zich op specifieke gebieden, steden en/of onderwerpen. Aan vergelijkend onderzoek naar lange-termijn ontwikkelingen bestaat veel behoefte.

Er wordt nauwelijks aan theoretische reflectie gedaan, terwijl de behoefte aan theorievorming groot is, met name richting erfgoedbeleid.

De basis voor wetenschappelijk onderzoek is smal. Er zijn maar weinig historisch-geografen (of mensen met een vergelijkbare onderzoeksopdracht) werkzaam bij universiteiten en onderzoeksinstituten.

Slechts weinig architectuurhistorici houden zich bezig met de geschiedenis van de stedenbouw, historici hebben minder oog voor ruimtelijke ontwikkelingen. De integratie van voorraadbeleid en onderzoek van het historisch cultuurlandschap en van de historische stedenbouw laat ook nog te wensen over: dat zijn nog al te zeer twee werelden.

We besluiten dan ook graag met een oproep aan de lezers van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* om – indien mogelijk – zelf actief een bijdrage te leveren aan het wegwerken van de geconstateerde kennislacunes. Binnen de RACM wordt nu overwogen om naar analogie van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie een soortgelijke agenda voor de overige erfgoedcategorieën op te zetten.

Do historical cultural landscape and historical urban development balance each other?

The Dutch Heritage Review and Outlook 2008 presents an overall view of the position and the state of cultural heritage in the Netherlands.

Different aspects of the categories 'archaeology', 'cultural landscapes' and 'built monuments' are considered, such as 'knowledge' or 'maintenance'. In this article some aspects of large-scale structures, such as cultural landscapes, historical urban development and landscape archaeology, are presented, concentrating upon 'knowledge' and 'stock'. It is striking that our knowledge of the younger period of our historical landscapes is inadequate. Furthermore, our knowledge of landscapes is not equally spread over the different types of landscape. For instance we lack integrated knowledge of substantial parts of our sandy landscapes. The absence of integrated studies is also striking with regard to the history of urbanism and the development of cities. An ongoing production of 'local' studies, like city monographs and atlases, seems to be coupled with a severe lack of comprehensive and synthetic studies.

NOTEN

Dit artikel is deels ontleend aan teksten uit de *Erfgoedbalans 2009*. De auteurs van dit artikel waren (mede)verantwoordelijk voor de onderdelen waarover hier wordt bericht. Graag danken wij Roel Lauwerier, Lammert Prins en Bert Groenewoudt.

* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is de nieuwe naam van de voormalige Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). De nieuwe naam werd pas bekend toen dit nummer al ter perse was. Om die reden is in dit artikel nog gebruikgemaakt van de oude benaming.

- 1 Onder andere door het Platform Landschap en Cultuurhistorie en de Beekmanstichting is daar bij monde van de toenmalige voorzitter prof. dr G.J. Borger meerdere keren op aangedrongen.
- 2 De Natuurbeschermingswet 1988 kent tevens een artikel over 'Beschermd Landschapsgezicht' (artikel 23). Dit artikel trad in oktober 2005 in werking. Deze bescherming richt zich mede op de cultuurhistorische kwaliteiten van het terrein, getuige de omschrijving van het begrip landschapsgezicht: samenstel van onbebouwde terreinen of

- van bebouwde en onbebouwde terreinen dat vanwege zijn structuren, patronen of elementen dan wel anderszins vanwege zijn uiterlijke verschijningsvorm, historisch-landschappelijk van algemeen belang is. De aanwijzing is een bevoegdheid van de provincie. De provincies hebben er tot op heden echter nog geen gebruik van gemaakt omdat men de vrees heeft met dit instrument gebieden te veel 'op slot' te zetten (Van Winden, 2007). In Denemarken zien we een soortgelijke ontwikkeling. Er bestaat een wettelijke regeling voor de aanwijzing van *cultural environments*, maar tot nu toe heeft slechts één 'county' besloten tot invoering van deze categorie. Ook daar ontbreekt de politieke wil (Grau Møller, 2008).
- 2a Zie bijvoorbeeld het in opdracht van de RACM uitgevoerde onderzoek: Brendan McCarthy, Peter Pasmans, Jolanda van Ee, Over een andere boeg?: Evaluatie MSP stads- en dorpsgezichten 1850-1940, Nijmegen, NovioConsult, 2008. Zie ook het verslag van de door Flexus AWC in opdracht van het Stimuleringsfonds voor de Architectuur, Belvedere, de provincies Zuid-Holland en Gelderland en de gemeenten Utrecht, Leiden en Gouda georganiseerde studiedag 'Het systeem van de Historische Stad' over beschermde gezichten: www.flexusawc.nl.
  - 3 Het verzamelen van materiaal voor de kaart is door een enkele provincie in eigen beheer gedaan, maar meestal zijn onderdelen uitbesteed. Dat geldt vooral voor de inventarisatie en waardering van het historisch cultuurlandschap, waar de grootste leemtes in kennis zaten. Bekende bureaus op dit terrein als Alterra, Beek & Kooiman, Landview, Lantschap en RAAP hebben in die leemtes voorzien.
  - 4 Het Landschapontwikkelingsplan (LOP) is sinds 2002 de opvolger van het Landschapsbeleidsplan, die sinds begin jaren '80 van de 20ste eeuw door gemeenten werden opgesteld. Sinds 2002 hebben 64 gemeenten een LOP laten opstellen, en er zijn er nog 70 in de maak. In combinatie met de 'oude' landschapsbeleidsplannen bezit tweederde van de Nederlandse gemeenten een dergelijk plan.
  - 5 Dit soort overzichten zijn wel voorhanden voor de archeologie, waardoor er kennis bestaat over de omvang en de aard van dit soort onderzoek.
  - 6 Gebaseerd op *expert judgment* van deskundigen met een grote mate van overzicht over het vakgebied: prof. dr G.J. Borger, emeritus hoogleraar historische geografie, Universiteit van Amsterdam; prof. drs J.A.J. Vervloet, hoogleraar historische geografie, Wageningen Universiteit; prof. dr Th. Spek, senior onderzoeker historische geografie, RACM en hoogleraar landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen; dr J. Renes, onderzoeker en docent historische geografie, Universiteit Utrecht en Vrije Universiteit Amsterdam; drs H.G. Baas, senior onderzoeker historische geografie RACM.
  - 7 Keunen en Van Beek, in voorbereiding.
  - 8 Mondelinge mededeling Chris de Bont van Alterra-WUR. Eind 2008 is het proefschrift 'Vergeten land' van Chris de Bont over deze problematiek verschenen.
  - 9 Zie bijvoorbeeld het artikel van Groenewoudt en Keunen (2008) over het verdwenen 'Berlewalde'.
  - 10 Gebaseerd op literatuuronderzoek en *expert judgment* van specialisten: dr H. Peeters, senior-onderzoeker Holoceen vroege Prehistorie RACM; dr E. Rensink, senior-onderzoeker Pleistoceen vroege Prehistorie RACM; dr S. Arnoldussen, senior-onderzoeker Holoceen late Prehistorie RACM en dr B.J. Groenewoudt, senior-onderzoeker Landschap Pre-en protohistorie Pleistoceen RACM.
  - 11 Gebaseerd op *expert judgment* van deskundigen met een grote mate van overzicht over het vakgebied: prof. dr E.R.M. Taverne, emeritus hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen; prof. dr L.A. de Klerk, hoogleraar planologie, Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam; dr R.J. Rutte, docent en onderzoeker stads- en architectuurgeschiedenis, IHAAU, Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft; drs J.E. Abrahamse, senior-onderzoeker historische stedenbouw RACM.
  - 12 Keunen en Van Beek, in voorbereiding.
  - 13 Het is gevaarlijk een directe conclusie te verbinden aan dit overzicht. Het feit dat een provincie een la-

ge vermelding heeft, geeft enigszins de stand van het onderzoek met betrekking tot het historisch cultuurlandschap aan, maar is ook het gevolg van de werkwijze, waarbij 'correspondenten' op vrijwillige basis literatuuroverzichten aanleveren. Met dank aan Hans van Triest voor het aanleveren van de gegevens.

LITERATUUR

- ANONYMUS (2003). Historische geografie en monumentenzorg; een notitie over de mogelijkheden voor een wettelijke bescherming van historisch-geografische elementen en patronen op basis van de Monumentenwet 1988. Interne nota RDMZ/ROB/LNV. Zeist/Amersfoort.
- BAAS, H.G., P.P.D. BURM, W.A. LIGTENDAG EN V. VREUGDENHIL (RED.) (2001). Ontgonnen Verleden. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap. LNV/Landview, Ede/Hoorn.
- BAZELMANS, J., J. KOLEN EN H.T. WATERBOLK (1997). On the natural history of the peasant landscape, an archaeological dialogue with Tjalling Waterbolk, *Archaeological Dialogues* 4.
- BEEK & KOOIMAN CULTUURHISTORIE (2004). Het post-militaire landschap. Ministerie van VROM – DG Ruimte, Den Haag.
- BEUSEKOM, E. VAN (2007). Bewogen aarde. Aardkundig erfgoed in Nederland. Ministerie van LNV, Den Haag.
- BOER, M. DE (RED.) (2008). Erfgoedbalans 2008. RACM, Amersfoort.
- DOCKUM, S.G. VAN, EN R.C.G.M. LAUWERIER (2004). Archaeology in the Netherlands 2002: the national archaeological review and outlook. *European Journal of Archaeology* 7, nr. 2, pp. 109-124.
- ES, W.A. VAN, J.M. POLDERMANS, H. SARFATIJ EN J. SPARREBOOM (1982). Het bodemarchief bedreigd: Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland. Amersfoort.
- ES, W.A. VAN, H. SARFATIJ EN P.J. WOLTERING (1988). Archeologie in Nederland: de rijkdom van het bodemarchief, Amsterdam/Amersfoort.
- GRAU MØLLER, P.G. (2008). Landscape evaluation in Denmark (ongepubliceerd verslag n.a.v. seminar Cultural Landscape Evaluation RACM, juni 2008).
- GROENEWOUDT, B.J. (2006). Sporen van oud groen. Bomen en bos in het historische cultuurlandschap van Zutphen-Looërenk. In: O. BRINKKEMPER, J. DEEBEN, J. VAN DOESBURG, D.P. HALLEWAS, E.M. THEUNISSEN EN A.D. VERLINDE (RED.). Vakken in vlakken. Archeologische kennis in lagen. Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 32), pp. 117-146.
- GROENEWOUDT, B.J. EN L.J. KEUNEN (2008). 'Berlewalde': een verdwenen Achterhoekse wildernis. *Vitruvius* 5, pp. 12-19.
- MINISTERIE VAN OC&W, MINISTERIE VAN LNV EN MINISTERIE VAN VROM (1999). Belvedere. Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag.
- MUIR, R. (2000). Conceptualising Landscape. *Landscapes* 1, nr. 1, pp. 4-21.
- NOTA STELLINGNAME (2006). Interne nota RACM. Zeist.
- PRINS, L. (2001). Provinciale cultuurwaaardekaarten, een stand van zaken. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 19, nr. 3, pp. 108-112.
- RUTTE, R. (2008). Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland. *Stadsgeschiedenis* 3, nr. 1, pp. 71-86.
- STICHTING AARDKUNDIGE WAARDEN (2005). Eigenaardig Nederland. Aardkundig erfgoed van Nederland. Zeist.
- STICHTING HISTORISCH BOERDERIJ-ONDERZOEK (2001). Historische boerderijen in Nederland: een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940. Arnhem.
- VERVLOET, J.A.J. EN A.W.A.TH. STEEGH (1989). Bibliografie van de historische geografie. Wageningen.
- WINDEN, E. VAN (2007). Zorg voor de historisch-landschappelijke omgeving: het Rijk en de provincies. Stageverslag RACM, Amersfoort.